

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN

ӘОЖ: 94.115

Жанысбекова Г.А. *

тарих ғ.к., доцент, «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығының
басшысы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ОҢТҮСТІК ӨЛКЕСІНІҢ АУЫЛ-АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ
САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН СОЙҚАНДАРЫ

Автор корреспондент: amirbaevag@mail.ru

Түйін: Мақалада Түркістан облысындағы архив материалдарына сүйене отырып зерттеу жүргізілді. Түркістан облысы, Түлкібас ауданының ауыл-аймақтарындағы өткен саяси қуғын-сүргін кезеңде бір қатар тұлғалардың жазықсыз жазаланғаны туралы мәліметтер келтірілді. Большевиктік режимнің негізгі көксемі ол «экспроприациялағандарды экспроприациялау» және ұлттық шет аймақтарды большевиктік орталыққа сөзсіз бағындыру еді. Большевиктік репрессия машинасы нақ осы мақсатқа қызмет жасады. Осындай бір репрессияға түскен ауыл мен оның азаматтары қазіргі Түркістан облысы Түлкібас ауданына XX ғасырдың бастапқы кезеңінде колхоз болып ұйымдасқан ауыл тұрғындары екен. НКВД-ның №150 ісі бойынша революцияға қарсы ұйым мүшесі деп айып тағылған ауыл тұрғындары. Бірі ауыл шаруасында колхозшы, есепші, қоймашы болып жұмыс жасаса, екіншілері интеллигент қатарынан-мұғалім болып қызметтерін атқарған қарапайым тұрғындары еді. 30-шы жылдар Қазақ тарихында өшпес іздердің бірі-Қазақстанның халқының жойылуы ретінде мәңгі есте қалады.

Кілт сөздер: Саяси қуғын-сүргін, бай, алашордашы, айыптау, үштік ату жазасы, ақтау

Кіріспе. «Саяси қуғын-сүргін» деген кезде әрбір көңілі ашық саналы азаматтың ойына ең алдымен қуғын көрген қазақ зиялылары мен Алаш ардақтылары ойға оралары анық. Дегенмен, қызыл қырғынның орағы кез-келген деңгейдегі және әлеуметтік топтағы бас көтерген қазақ азаматтарын баудай қырып отырған. Өйткені, большевиктік режимнің негізгі көксемі «экспроприациялағандарды экспроприациялау» және ұлттық шет аймақтарды большевиктік орталыққа сөзсіз бағындыру еді. Большевиктік репрессия машинасы нақ осы мақсатқа қызмет жасады. Осындай бір репрессияға түскен ауыл мен оның азаматтары қазіргі Түркістан облысы Түлкібас ауданында XX ғасырдың бастапқы кезеңінде колхоз болып ұйымдасқан ауыл тұрғындары екен.

Теориялық талдау. НКВД ісінің №150 революцияға қарсы ұйым мүшесі деп айып тағылған ауыл тұрғыны **Баймұратов Бекбай** 1896 жылы Өзбек КСР-інің Нарын ауданының Пайтокси қышлағында өмірге келген. Тұтқындалған кезде Түлкібас ауданының Сарыбұлақ ауылдық Кеңесінің Октябрь колхозында қатардағы колхозшы болып өмір сүрген. Әлеуметтік шығу тегі - диханшылықпен айналысқан бай деп көрсетіледі. Дегенмен, «Тұтқынның анкетасы» деп аталатын құжаттағы мәлімет бойынша оның әкесі арбакеш болып, саудамен айналысқан. Шаруашылығында 20-25 қой, 2 түйесі болғандығы белгілі болып отыр. Осындай шаруашылығы бар Бекбайдың тұтқындалған жылы 28 жаста болған жұбайының аты – Жұбаш, баласы Ислам 8 жаста, қыздары Қалбибі - 5 жаста, Қалдықыз - 3 жаста, Замыш - 1 жаста ғана болған екен [1].

Коммунистік партия қатарында болмаған. Түлкібас ауданы, Ванновка селосындағы НКВД бастығы, мемлекеттік қауіпсіздік лейтенанты Шестериковтың 15.10.1937 жылы берген тұтқындау анықтамасы бойынша ол революцияға қарсы ұлтшылдар тобында болғандығына байланысты партияға кіру алдында кандидаттығынан шығарылып тасталған және колхозшылармен болған жанжал үшін 1937 жылы 1 жылға еңбекпен түзеу жазасы кесіліп, сотталған. Шестериковтың анықтамалық көрсетуі бойынша Баймұратов Бекбай колхоз жұмысына барынша кедергі келтірген

деп айыпталған. Сондықтан, оған РСФСР-дың қылмыстық кодексінің 58-II бабы бойынша айып тағылу сұралған және сол - 1937 жылдың 15-ші қазанында тұтқындалған [2].

Осы жоғарыда көрсетілген тағылған айыптар бойынша НКВД-ның 1937 жылғы 4 қарашада Ванновка елді мекенінде өткізген жиналысында 58-II, 58-7 баптары бойынша жаза қолдану туралы қаулы қабылданған [3].

Тәжірибелік бөлім. Бұған негіз болған «Айыптау қорытындысы» атты құжатта Бекбай Баймұратовқа Түлкібас ауданының НКВД (Ішкі істер халық комиссариаты) тағылған айыптарды талдап көрер болсақ, ол құжатта облыстың жер аумағында мақсаты кеңес өкіметін құлату, Қазақстанның КСРО құрамынан қарулы күрес арқылы бөліп алып шығу және ол жерде «қазақ буржуазиялық мемлекетін» құру болып табылған республикадағы «ұлтшыл, террористік-көтерілісшіл және шпиондық-диверсиялық» ұйымның ашылмай қалған бөлімшесі – «контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымының» әшкере болғандығы көрсетілген. Бір мүшесі Бекбай Баймұратов болып табылған осы «контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымы» Түлкібас ауданы өңірінің ауылшаруашылық саласында шпиондық-диверсиялық жұмыс жүргізген деген қарастырылып отырылған кезең үшін өте-мөте ауыр айып тағылған. Құжат дерегі НКВД-ның Түлкібас ауданы бөлімінің басшысы аға лейтенант Шестериковтың онымен де тынбай, «контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымы» деп айып тағылып отырған тұлғалардың алашордашылар, байлар, моллалар және басқа да кеңестік үкіметке қарсы «элементтерді» төменгі, ауылдық деңгейдегі болса да басшылық қызметтерге тартқандығын, контрреволюциялық топтардың мүшелерін кеңестік биліктің құрамына енгізуге әрекет жасады, сөйтіп жергілікті билікті басып алуға әрекеттенді деп құрастырылған сөз тіркестерін тілге тиек ете отырып, колхоз құрылысына қарсы әрекет жасады деген жалған айыптарды үйіп-төккен [4].

Алайда, айыптаулардың шынайы, жалған емес екендігін құжат бетінде дәлелдеу мақсатында «Айыптау қорытындысы» деп аталған құжатқа «контрреволюциялық топ» мүшелерінің барлығының «қылмысты мойындауы туралы берген түсініктері» біршама толық беруге тырысқандықтары, өздерінің қанқұйлы істерін шындыққа жанасымды сияқты сөздермен, құжаттармен негіздеуге ұмтылыстары байқалады. Мысалы, Өтепбергенов деген азамат өзінің «контрреволюциялық топ құрамына 1936 жылы кіріп, колхоздағы байлардың аман-есен қалуы үшін жұмыс істей бастағаны, осы үшін Баймұратовпен бірге бөгде «элемент» - саудагер Джугашевке айналыс жасап, пайда табуы үшін 1000 рубль бергендіктері, «Октябрь» колхозының бастығы бола тұра Баймұратов колхоз малын сақтауға көңіл бөлмей, мал басының тең жартысын жұқпалы аурумен ауыртқандығын» көрсетсе, айыпталушы Баймұратов Бекбайдың өзі кәмпескеге түскен қайын атасын жасырғандығын, ауданға белгілі алашордашы Кестаубаевқа анықтама бергендігін, 173 гектар жердегі мақталықтың 16-18 гектарын қуратып тастағандығын мойындайды [4, п.11.].

Ал, Айтбаев Жұбай деген айыпталушы болса, өзі берген куәлігінде «Октябрь» колхозының халқы арасында кеңестік құрылысқа қарсы наразылықты күшейту үшін колхозшылардан 5-25 рубль аралығында ақша жинағандығын, сөйтіп ол ақшаны өзі иемденіп кеткендігін, 1931 жылы колхозға жинаған малды талан-тараж еткендігін көрсетеді [4, п.14].

Осылайша жалған айыптаулардың негізінде Баймұратов Бекбай ату жазасына, ал, контрреволюциялық топтың мүшелері деп осы бір іс бойынша айыпталған Ермеков Ізтілеу, Сейдалиев Утеш, Сейдалиев Жұбай, Ешанов Барамбай, Өтебергенов Абдылбек, Әлімбеов Жорабай деген азаматтардың әрқайсысы 10 жылға бас бостандығынан айыру жазасын арқалап кете барған [4, п.8-17].

Ал, 1937 жылдың 29-шы қарашасында НКВД лейтананты Борисов басқарған «үштіктің» Баймұратов Бекбайға шығарған ату жазасы орындалып, ол туралы арнайы құжат – «Акт» жасалған [5].

Айыптаудың жалғандығын №150 іс бойынша істі болған ауыл кедейлері, партия мүшелерінің, партия нұсқаушыларының «Үштіктің» шешіміне бірнеше рет берген «Қарсылық хаттарынан» көруімізге де болады [6].

Еңбек, соғыс ардагері, Түлкібас ауданының құрметті азаматы, зейнеткер Ыбырайұлы Тұрардың 2002 жылдың тамызында жазып берген естелік әңгімесі де осы жағдаятқа сәуле түсіреді. Тұрар Ыбырайұлы аға Бекбай Баймұратұлының алғашында Сарыбұлақ ауылы Октябрь колхозы болмай тұрып, Ақжар селосын ұйымдастырып, алғашында өзі сатушы, кейіннен сельпо бастығы болып істегендігін, сол уақыттағы талапқа сай селоға лайықты жолдар салдырғанын, тауарларды ауданнан, Шымкент қаласынан, Қарабұлақ селосынан ат, өгізарба, түйелермен тасығандығын, көрші елді мекендерден дүкендер аштырғандығын айта келіп, Амансай, Талап, Жаңа Тұрмыс, Түйе тос елді мекендерді азық-түлік, қант, шай, тұзбен қамтамасыз

еткізгендігін мысалға келтіреді. Жаңадан ұйымдасқан Октябрь колхозының бастығы Сүгірбеков Нақышбекке колхоз ұйымдастыру кезінде кездескен кедергілерді жоюға көптеген жәрдемін тигізгендігін, ал, 1935 жылдың басында осы колхозға төраға бастығы кезінде колхоздың шаруашылық-экономикалық жағдайын түзеу үшін елді мекеннен мектеп, ауыл совет, медпункт аштырғанын, ол үшін, Сарыбұлақ ауылында Қаратау сілемдеріндегі көл-бұлақтардың суы Октябрь, Қызыл арық колхоздарының 500-600 гектар жерлерін суландыруға келетін, кейіннен біртіндеп азайғаннан кейін өзен бойларындағы көл-бұлақтарды бөгетіп, Ақжар, Қарабастау, Бектұрмас, Жауғаш арықтарын қаздырып өзен бойларын суландырғандығын, бірнеше рет мақта, дақыл ектіріп, әр гектардан 15-20 центнер мақта алуға қол жеткізгендігін айта келіп, судың кемуіне байланысты пайдаланылмай тек орны қалған каналды «Бекбай салдырған» канал деген аты қалғанын, сол азаматтың еңбегі,- деп, мақаланың зерттеу нысаны болып отырған Баймұратов Бекбай есімді азаматтың халыққа сіңірген еңбегінің ұрпақтан ұрпаққа жеткенін жылылықпен сөз етеді: «Ауылда орталау Октябрь атындағы мектеп болды. Сол мектептің 7 класын сонда тауысты. Ақжар селосында ауданда бірінші рет ауа телефоны болды. Бұл 1940 жылға дейін істеді. Бұл аудан орталығымен байланысты болатын. Біздің Сарыбұлақ ауданында туып, басқа шаруашылықтарда жұмыс істеген ағалар мен әкелерді еске алмай кету, кешірмес күнә болар еді. Сондықтан, аздап мағлұмат беруді жөн көрдім:

1. Әлімбаев Шертай – бірінші болыс болған.
2. Кетаубаев Жұмабек - мұғалім, мектеп директоры, Манкент селосында Абай мектебін салдырған. Оны басқарғаннан кейін Балықшы селосынан Балықшы мектебін салдырған.
3. Қыстаубаев Жұмабек - оқу бөлімінің бастығы, Орталық партия ұйымында нұсқаушы, бөлім бастығы, трамвай пресс бастығы, түсті металлургия орынбасары болып істеген.
4. Ермеков Ізтілеу - мұғалім, Антоновка детдомы мен Балықшыда мұғалім болған.
5. Өтеш Сейдуалиев - мұғалім, райкомда нұсқаушы болды.
6. Жұбан Сейдуалиев - колхозшы, партия йымының хатшысы.
7. Өтепберген Әбілдабек - есепші.
8. Сәдібеков Кәрімбек - мұғалім, мектеп директоры.
9. Есжанов Боранбай - қоймашы.
10. Әлімбаев Жорабай - Чапаев аулындағы колхоздың төрағасы.
11. Баймұратов Бекбай - колхоз бастығы.

Осы жоғарыдағы азаматтар халық жауы деп, 37-38-ші жылдарда ұсталып, тек Жұмабек Қыстаубаев 8 айдан кейін ақталып, бұрынғы Алматы қаласындағы жұмысына орналасып, 1941-1945 жылдары соғысқа қатысып, 1946 жылы оралды. Ал, Қыстаубаев Жұмабек, Ермеков Ізтілеу, Есжанов Боранбай, Өтепбергенов Әбілдабек, Шәнтікерімов Кәрібек кесілген үкімдерін өтеп, елге келіп, 1986 жылдары бақилыққа кетті. Ал, қалған бес кісі сол жақта дүниеден өтті. Бұлардың барлығы да 1955-1960 жылдары ақталды. Ал, біздер осы ағалар мен әкелердің істеген жұмысын көзбен көріп, қолмен ұстамасақ та, өткен әкелердің айтқан сөздерінен алған әсерлерді қағаз жүзіне түсіруге жеткізгенімізге қуанамыз. Қазақта «Ғалымның ісі, жақсының аты өшпейді», - дейді ғой. Мен Сламханнның әкесін көрдім, үйінде бірнеше рет болдым. Мен мектептен 5-6 км. қашықтықта тұрдым. Көктем, күз айларында сондағы туған-тумалардың балаларымен үйлеріне баратынмын. Бекең жирен шашты, мұртты кісі болатын. Сламханнның бойы, түрі әкесіне тартқан. Қазіргі жастар мектепке бар десе жылайды. Ал, біздер қанша алыста тұрсақ та, әке-шешелер оқуға бармай-ақ қойыңдар, күн суық, жауынды десе, жүзімізден жас сорғалап жылайтынбыз. Ел адамдарынан көп тәлім-тәрбие алғандарымыз Қыстаубаев Жұмабек пен Кәрібаев Баймахан. Қыстаубаев Ж. 1946 жылы Отан соғысынан оралған соң, жоғарғы орындарға шақырса да бармай, ауылда жұмыста қалып, бұрынғы Октябрь колхозына төраға болып, 35-40 үйді соғыс жылдары жан сақтау тауқіметімен жекжат-жұрағаттарын тарап кеткендерді жинап 130-140 үйге жеткізді. Жаңадан екі учаске болып, Ақжар, Қарабастау поселкелеріне үй-жай салдырды. Колхоздарды материал, күш-көлікпен қамтамасыз етті. Ауылға мектеп, монша, клуб, магазин медпункт салдырды. Бұрынғы Октябрь орталау мектебі қайтадан ашылды. Алғашқы директорлары болып Тіленші Төриев, Тоғатай Мүсілім жұмыс жасады. Кәрібаев Баймахан Сарыбұлақ ауыл советі, онан соң аудандық советтің хатшысы, кейіннен Машат село бастығы, Жамбыл атындағы колхоздың кассир-бухгалтері қызметін атқарды. 1996 жылы 80 жасында ауыр науқастан дүниеден өтті. Ал, Жұмабек Қыстаубаев 30-шы болып, бұрынғы Каганович, Пістелі, Свердлов, Көкбұлақ колхоздарын ірілендіріп, Абай атындағы колхозда төраға болып қызмет істеді. Бұрынғы шашыраңқы елді жол-өзен бойларына жайластырып, клуб, медпункт, мектеп салғызды. Ең алғашында елді мекен, бұрынғы ата-қонысынан ажырайтын болдым деп өкініп зар салса, қазіргі жастар мың да бір

рахмет айтуда. Бұл жоғарыдағы мәліметті жазудағы мақсатым – бұлардың атақ-даңқын шығару емес, кейінгі ұрпақтар оқып, біздің ата-бабаларымыз да өз деңгейінде ел болып, ұрпақ үшін жұмыс жасағанын білдіру еді», - дейді естелік беруші [7].

Естелік берушінің сөздерін 1955 жылы Оңтүстік Қазақстан облыстық сотының Президиумының осы мақалада аты-жөндері көрсетілген айыпталушыларды ақтау, 1937 жылғы 28 қарашада кесілген үкімдердің күшін жоққа шығару туралы қаулысының мазмұны да растап береді.

Қорытынды. 2021 жылы Қазақстанның Тәуелсіздігіне 30 жыл толуына орай мемлекет басшысы Қ. Тоқаев қазақ халқы ішінен ХХ ғасырдың 30-шы жылдары «саяси құғын-сүргінге» ұшыраған жандардың ақталу жұмыстарын күшейтуге республикамыздың түкпір-түкпірінде орналасқан архивтерді мүмкіндігінше қайта қарап, ақталмаған азаматтар бойынша бір қатар жұмыстарды ұйымдастырып, осы үдеріске барынша зиялы және ғылым саласындағы қызметкерлерді тартып, шындыққа қол жеткізіп ұрпақтарының алдында мемлекет деңгейде ақталу жұмыстарын жандарып және сол жылдары қылмыстары жоқ екенін дәлелдеп, халық алдына сол жылдары өзінің еңбегімен, іс-әрекетімен сол ауыл тұрғындарының ой-өрісіне, экономикалық және әлеуметтік жұмыстарды ұйымдастырып, бір қатар жетістіктерге жеткені туралы зерттеулер жасалуы тиіс. Сонымен қатар, қазақ халқының билікке қарсыласпай, оның саясатына көніп, қоғамның сол жылдағы заңдармен өмір сүріп жатқаны, халықтың әлеуметтік жағдайының төмендеп кетседе, өзінің кішкене шаруасымен жан баққандары белгілі еді. Кішкене ауылдағы азаматтардың тағдыры, бүкіл елдің орнына келмес тұлғаларынан айрылғаны жаңға батарлық жағдай. Өз жерінде ғасырлап келген ата-дәстүрмен жалғасып, малын жайып, азын-аулық жер телімінде егін егіп жүрген қарапайым халықты, кеңес үкіметіне қарсы «идеологиялық көз-қарастармен» халық арасында «контрреволюциялық ұғымдарды» таратып жүр деп айыпталғаны да өте ауыр жағдаят еді.

«Халық жауы» аталған азаматтардың ұрпағына жылдар бойы келген психологиялық қысым, ұрпақтарын да жою жұмыстары қазіргі таңда мәңгі өшпес ізін қалдырды. Тәуелсіздіктің нышаны – қазақ халқының кеңес идеологиясынан бостандық алуы және 30 жылда елдің өз дәстүрі мен әдеп-ғұрпына біртіндеп қайта оралуы, өз геосаяси бағыттарын айқындау, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларды іске асырып, ешкімнің айдауынсыз өз бетінше дами алатынын да әлемге дәлелдеді. Ал халқына адал қызмет етіп, 30-шы жылдары осылай шаруашылығы мен әлеуметтік жұмыстарымен айналысып, елін, мекенін, туған-туыстарын дамытуға бар ынта-жігерін салып келген ауылдық қазақ азаматтарының таза және адал ісі мен сөзі ақталып, мәңгі қазақ тарихында қалуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Анкета арестованного (Көшірме) - Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 6.
2. Постановление об избрании меры пресечения (Көшірме) - Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 4.
3. Постановление о предъявлении обвинения (Көшірме) - Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 5.
4. Обвинительное заключение по делу №150. по ст.58-7, 10, 11, 14 УК. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 8.
5. Акт. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 14.
6. Протест в порядке надзора на решение тройки УНКВД ЮКО от 28.11.1937 г. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 31-33.
7. Еңбек, соғыс ардагері, Түлкібас ауданының құрметті азаматы, зейнеткер Ыбырайұлы Тұрардың естелігі. 8 тамыз 2002 жыл. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 37-38.

Аннотация: В статье проведено исследование, основанное на архивных материалах областного архива Туркестанской области. Приведены сведения о безвинном наказании ряда лиц в период политических репрессий в селах Тюлькубасского района, ныне Туркестанской области. Основной задачей большевистского режима была "экспроприация экспроприированных" и безоговорочное подчинение национальных окраин большевистскому центру. Именно этой цели служила машина большевистских репрессий. Одним из таких репрессированных является село и его граждане, организованных колхозов в Тюлькубасском районе Туркестанской области в начальный период ХХ века. Сельчане, обвиняемые в членстве контрреволюционной организации

№ 150 по делу НКВД. Одни работали в сельском хозяйстве колхозником, бухгалтером, кладовщиком, другие – из числа интеллигентов-учителем. 30-е годы, навсегда останутся в казахской истории как одно из самых неискоренимых, неизгладимых следов - уничтожение коренного народа Казахстана.

Ключевые слова: политические репрессии, богач, алашординец, обвинение, приговор, оправдательная политика

Abstract: The article presents a study based on the archival materials of the regional archive of the Turkestan region. Information is given about the innocent punishment of a number of persons during the period of political repression in the villages of the Tulkubas district, now the Turkestan region. The main task of the Bolshevik regime was the "expropriation of the expropriated" and the unconditional subordination of the national suburbs to the Bolshevik center. The machine of Bolshevik repression served precisely this purpose. One of these repressed is the village and its citizens, organized collective farms in the Tulkubassky district of the Turkestan region in the early period of the twentieth century. The villagers accused of being members of the counter-revolutionary organization No. 150 in the NKVD case. Some worked in agriculture as a collective farmer, accountant, storekeeper, others-from among the intellectuals-as a teacher. The 30s, will forever remain in the Kazakh history as one of the most ineradicable, indelible traces - the destruction of the indigenous people of Kazakhstan.

Keywords: political repression, rich man, Alashordinets, prosecution, sentence, acquittal policy